

Munich Personal RePEc Archive

Understanding, Assessment, and Factors of Competitiveness of Farming Governing Structures - The Case of Bulgaria

Bachev, Hrabrin

Institute of Agricultural Economics, Sofia

January 2023

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/116074/>
MPRA Paper No. 116074, posted 23 Jan 2023 17:21 UTC

РАЗБИРАВЕ, ОЦЕНКА И ФАКТОРИ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА ФЕРМЕРСКИТЕ УПРАВЛЕНЧЕСКИТЕ СТРУКТУРИ – БЪЛГАРСКИ ПРИМЕР¹

Храбрин Башев, hbachev@yahoo.com
Институт по аграрна икономика, София

Резюме

Въпросът за правилното разбиране, оценяване и подобряване на конкурентоспособността на многообразните управленчески структури в селското стопанство е един от най-актуалните научни, управленчески и политически задачи. На основата на методологията на Новата институционална икономика се преосмисля определението и се разработва система за оценка на конкурентоспособността на управляващите структури в българското фермерство. Експериментирането на предложения подход установи, че критични за конкурентните позиции на българските земеделски производители са ниската производителност, доходност, финансова осигуреност и адаптивност към промените в природната среда. В тези насоки следва за да бъде насочена публичната подкрепа и усъвършенстването на фермерските стратегии. Нещо повече, освен юридическия тип на стопанството, други измерения на фермата като икономически размер, продуктова специализация, екологическо и географско местоположение, пазарна ориентация и др. са от решаващо значение за формиране на равнището на конкурентоспособност

Ключови думи: конкурентоспособност, стълбове, управление, земеделие

¹ Разработката е направена с финансовата подкрепа на Фонд научни изследвания, проект „Механизми и форми на аграрното управление в България“, Договор № КП-06-Н56/5 от 11.11.2021г.

Въведение

Проблемът за правилна оценка на равнището и факторите на конкурентоспособността на управленските структури в земеделието е сред най-актуалните както в академичен, така и в практически (насочено към фермерското управление и аграрните политики) смисъл (Falciola and Rollo, 2020; Dresch et al. , 2018; Latruffe, 2013; Vinichenko и др., 2021; Wisenthige и Guoping, 2016; Zia и др., 2022). По света има множество публикации за конкурентоспособността на земеделските стопанства с различни размери (Котева, 2016; Alam et al., 2020; Berti and Mulligan, 2016; Latruffe, 2010, 2013; Lundy, et al., 2010; Mmari, 2015; Ngenoh et al., 2019; Orłowska, 2019), подсектори на селското стопанство (Андонов, 2013; Алексиев, 2012; Alam et al. , 2020; Benson, 2007; Borisov, 2007; FAO, 2010; Csaba и Irz, 2015; Jansik and Irz, 2015; Ivanov et al., 2020; Kleinhanss, 2020; Marques et al., 2011; Marques, 2015; Nivievskiy, et al., 2011; Ngenoh et al., 2019; Osmani et al., 2021; Oktariani, Daryanto, and Fahmi, 2016; Ziętara and Adamski, 2018), системи на фермерство (Котева и др. 2021; Славова и др., 2011; Giaime and Mulligan, 2016; Marques, 2015; Orłowska, 2019), региони (Krisciukaitiene et al., 2020; Kusz, 2018; Lundy, et al., 2010; Marques et al., 2011; Nowak, 2016; Nowak и Krukowski, 2019; Nowak и Różańska-Boczula, 2022; Ngenoh et al., 2019) и др.

Земеделската ферма (фирма) е абстрактна категория в (Неокласическия) икономически модел за описание на агентите, извършващи (управляващи) селскостопанска дейност. Реалните управленски (*governance*) структури в селското стопанство са фермите от различен (юридически) тип – еднолични, семейни, кооперативни, корпоративни, обществени и др. (Bachev, 2010, 2022). Подобна класификация се използва широко от международни и правителствени институции, професионални организации, бизнеса, партньори във веригите за снабдяване и реализация, официалната (агро)статистика и повечето изследователи. Друга базова отправна точка на съвременните икономически анализи е „наличие” на пазар и пазарна конкуренция („невидима ръка”). От недалечната ни история знаем, че това не винаги е вярно: по време на комунистическия период пазарната конкуренция (управление) не беше важна и дълго време доминираше друг тип „конкуренция“ (за централно разпределени цели, квоти, ресурси и т.н.) в земеделието – а именно централно планово управление (Bachev and Tsuji, 2001). Съответно на това, и доста различна система от показатели се ползваше за оценка на ефективността, жизнеспособността и т.н. на стопанствата.²

В пазарната икономика конкурентоспособността на стопанствата се оценява предимно чрез традиционни показатели за техническа и счетоводна ефективност, факторна производителност, рентабилност на дейността, пазарен дял в продажбите, и др. Критичните аспекти свързани с управлението някак си са превебрегвани от болшинството подходи за оценка (Башев и др., 2022; Котева и др. 2021; Bachev, 2010; Bachev and Koteva, 2021). Това възпрепятства адекватното разбиране и оценяване на конкурентоспособността на различните

² Подобно беше и по време на по-голямата част от посткомунистическия преход, когато съществуваха различни управленски структури – обществени ферми в процес на реорганизация, приватизация или ликвидация, неустойчиви частни ферми, базирани на временни, недефинирани или не добре дефинирани и санкционирани права на частна собственост.

управленски структури в съвременното земеделие. Също така много „странни“ явления остават необяснени от доминиращата ортодоксална икономика: защо в определени периоди, подсектори, региони и т.н. съжителстват различни управленски структури, а в други преобладават само някои или само една; защо има големи различия в конкурентоспособността на различните типове ферми; защо има толкова много нискоефективни, но силно устойчиви земеделски стопанства; защо високодоходни ферми постоянно изчезват; защо конкуренцията за ресурси и купувачи не води до еднаква (според Неоκласическата икономика) ефективност във всички ферми и т.н.

Адаптацията на принципите на интердисциплинарната Новата институционална икономика (New Institutional Economics) дава възможност за обяснение на много явления, свързани с икономическите организации в съвременното селско стопанство (Башев и др., 2020, 2021; Bachev, 2010, 2011, 2022). На основата на тази методология беше разработен, операционализиран, експериментиран и подобрен нов подход за разбиране и оценка на конкурентоспособността на управленските структури в земеделието (Башев и др. 2022; Котева и др. 2021; Bachev, 2010). Тази холистична система отчита производствените, финансовите и управленските аспекти на потенциала на фермите за пазарна конкуренция. В последните години този нов подход беше приложен за оценка на конкурентоспособността на български ферми с различна специализация с използване на макро (агростатистически) и микро (анкетни) данни (Башев и др. 2022; Котева и др. 2021; Bachev and Koteva, 2021). Все още обаче липсват цялостни оценки на конкурентоспособността на ферми от различен юридически тип, икономически размер, екологично и географско местоположение, както и изследвания, разкриващи връзките между легалните, оперативните, продуктовите и териториалните измерения на конкурентоспособността на управленските структури. *Целта на тази статия е да предложи холистична многостълбова система, и да оцени равнищата и корелациите на конкурентоспособността на българските ферми от различни юридически типове, размери, специализация, екологично и географско местоположение.*

1. Методология на изследването

В разработката се прилага холистичен подход за оценка на конкурентоспособността на българските ферми, включващ производствения, финансов и управленски потенциал за конкуренция. Според предложеното ново разбиране под конкурентоспособност на земеделското стопанство се разбира неговата способност (управленчески, производствен и финансов потенциал) да поддържа устойчиви конкурентни позиции на (определени) пазар(и), което води до високи икономически резултати чрез непрекъснато подобряване и адаптиране към променящата се пазарна, институционална и природна среда (Башев и др. 2022; Котева и др. 2021; Vachev and Koteva, 2021). Основните стълбове на конкурентоспособността на фермата са Икономическа ефективност (Производствен стълб), Финансова осигуреност (Финансов стълб), Адаптивност (Управленски стълб за текуща ефективност) и Устойчивост (Управленски стълб за дългосрочна ефективност) (Фигура 1). Добрата конкурентоспособност означава, че фермата произвежда и продава своите продукти и услуги ефективно на пазара; управлява ефективно финансирането си; адаптивна е към постоянно развиващата се пазарна, институционална и природна среда; и е устойчива във времето. От друга страна, ниската/липса на конкурентоспособност означава, че стопанството има сериозни проблеми с ефективното финансиране, производство и продажба на продукти поради високи производствени и транзакционни разходи, неспособност за адаптиране към променящата се среда или недостатъчна устойчивост. За оценка на нивото на конкурентоспособност на българските ферми се използва система от 4 критерия, 17 частни и 5 интегрални показателя. Подробно обосноваване и представяне на приложния методически подход е направено от Башев и др. (2022).

Принципните структури на управление на селскостопанската дейност в България (установени от различни закони - Търговски, За кооперациите, За земеделските производители и др.) са физически лица, еднолични търговци, кооперации, дружества и сдружения, представляващи съответно 91,4%, 1,3%, 0,54%, 6,5% и 0,21% от всички ферми в страната (МЗХ, 2021).

Няма налични статистически, отчетни и др. данни за цялостна оценка на абсолютната и сравнителна конкурентоспособност на земеделските стопанства в страната. Поради тази причина оценката на нивата на конкурентоспособност се основава на първични (анкетни) микроданни, събрани през 2020 г. от мениджъри на 319 типични ферми от различни юридически тип, размери, специализация и местоположения. Проучените стопанства представляват 0,42% от регистрираните земеделски производители и структурата им приблизително съответства на реалната структура на фермите в страната.

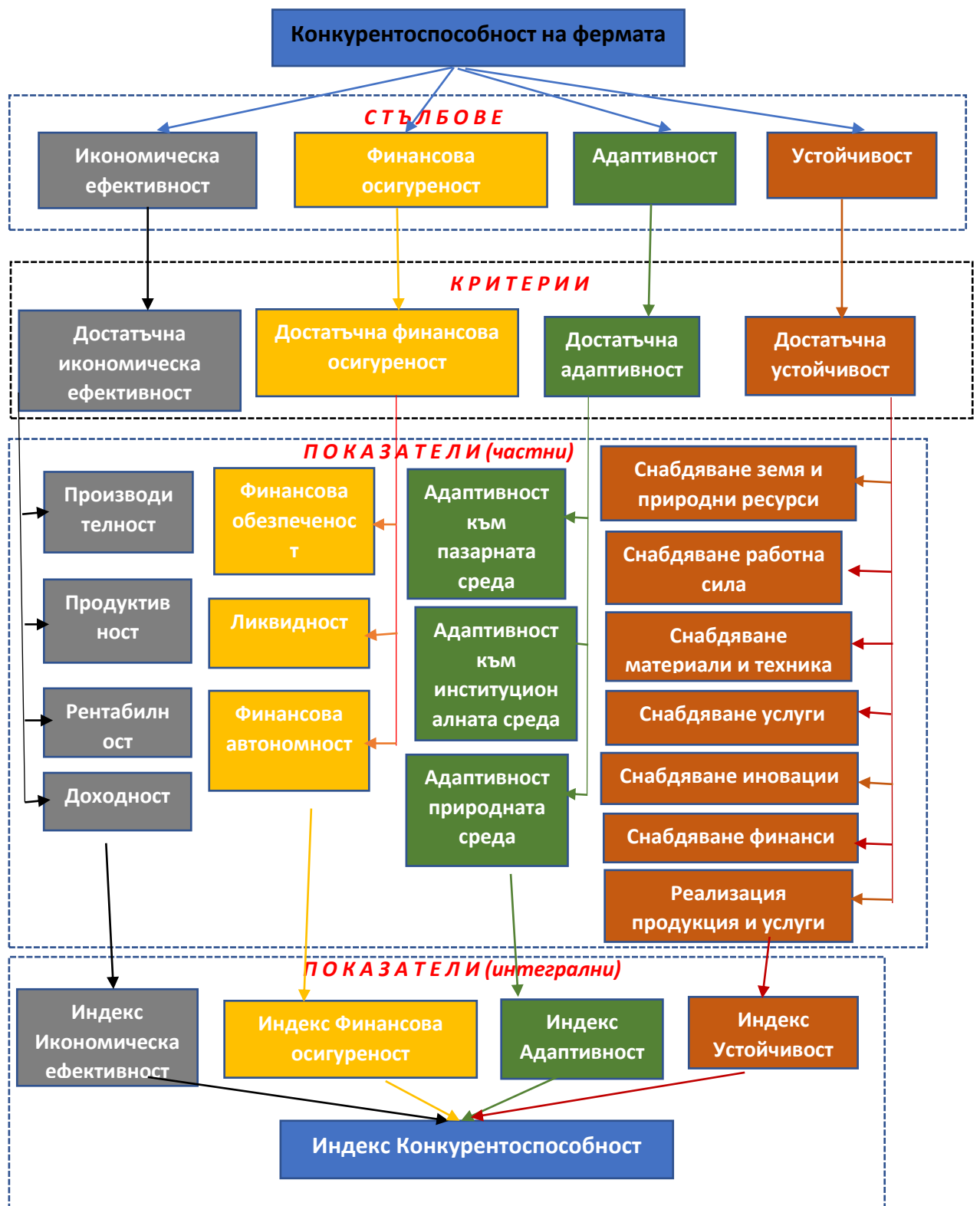
Обобщена характеристика на анкетираните стопанства е представена в Табл. 1.

Таблица 1. Обща характеристика на анкетираниите земеделски стопанства (%)

Юридически тип, размери	Дял в общите, %	Географски и екологически район	Дял в общите, %
Физическо лице	94.30	Равнинен район	58.31
Едноличен търговец	2.22	Планински и полупланински район	21.94
Кооперация	0.63	Със землища в защитени зони	7.84
Търговско дружество	2.22	Северозападен район	17.87
Сдружение	0.63	Северен централен район	16.93
Предимно за самозадоволяване	6.49	Североизточен район	16.61
Малко за отрасли	61.69	Югозападен район	12.85
Средно за отрасли	29.87	Южен централен район	17.87
Голямо за отрасли	1.95	Югоизточен район	17.87
Общ брой		319	100

Източник: Анкета със земеделски производители, 2020.

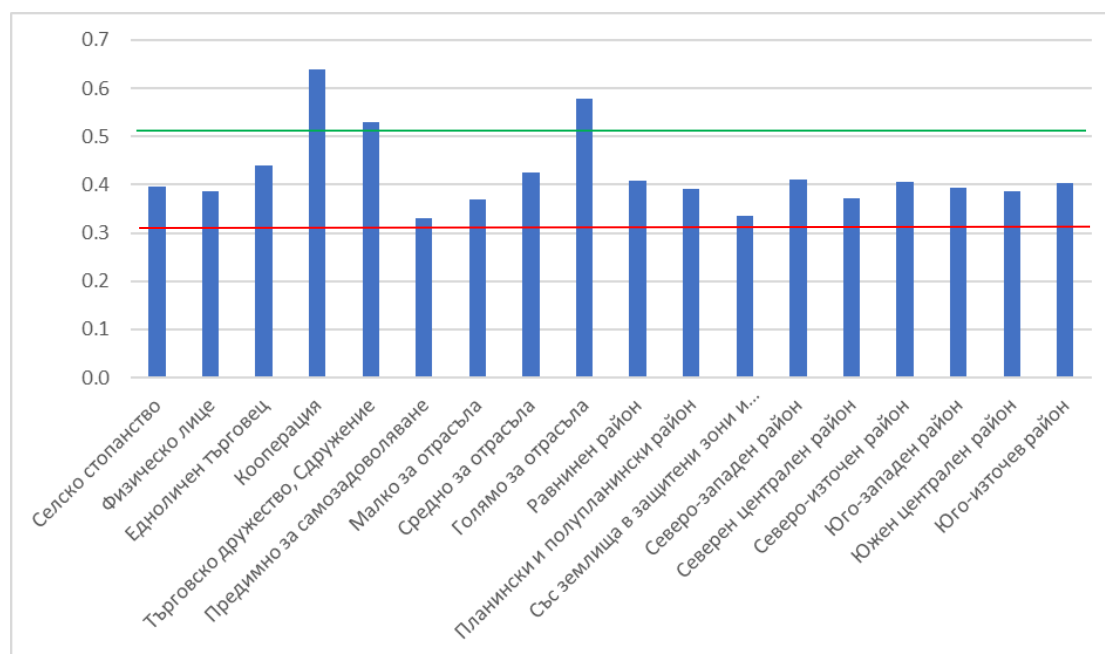
По време на анкетата мениджърите на ферми оцениха нивото (ниско, добро, високо), най-пълно съответстващо на тяхната ферма за всеки показател. Качествените оценки бяха трансформирани в количествени стойности, като висока стойност получи 1, междинна - 0,5 и ниска - 0. За всяка ферма се изчисли интегрален индекс на конкурентоспособност за отделните критерии и като цяло като средно аритметично. Индексите на конкурентоспособността на фермите от различен вид са изчислени като средно аритметично от индексите на съставляващите групата стопанства. За оценка на общата конкурентоспособност на фермите се използваха следните граници, предложени от водещи експерти в тази област: Висока 0,51-1, Добра 0,34-0,5 и Ниска 0-0,32.

Фигура 1. Система за оценка на конкурентоспособността на фермата
Източник: Автора

Равнище на конкурентоспособност на фермите от различен юридически тип

Съществува значителна вариация на равнището на конкурентоспособност на земеделските стопанства от различен юридически тип (Фигура 2). С (най) висока конкурентоспособност са кооперациите, и търговските дружества и сдружения. Равнището на конкурентоспособност на едноличните търговци е добро и над средното да отрасъла. Най-ниска е конкурентоспособността на физическите лица, която е на добро ниво, но под средната за отрасъла. Това означава, че ще продължи досегашната тенденция на трансфер на аграрните ресурси и дейност от по-слабо конкурентните стопанства на физически лица към кооперативно, корпоративно и фирмено управление с по-високи конкурентни предимства.

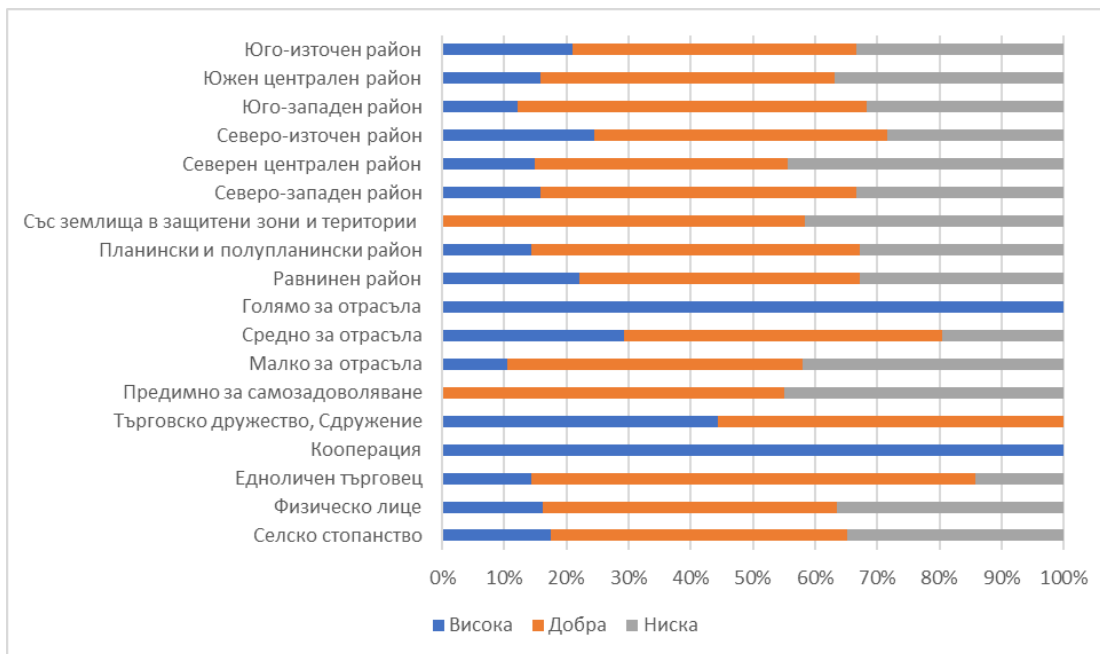
Фигура 2. Конкурентоспособност на земеделските стопанства от различен тип в България

Източник: Изчисления на автора.

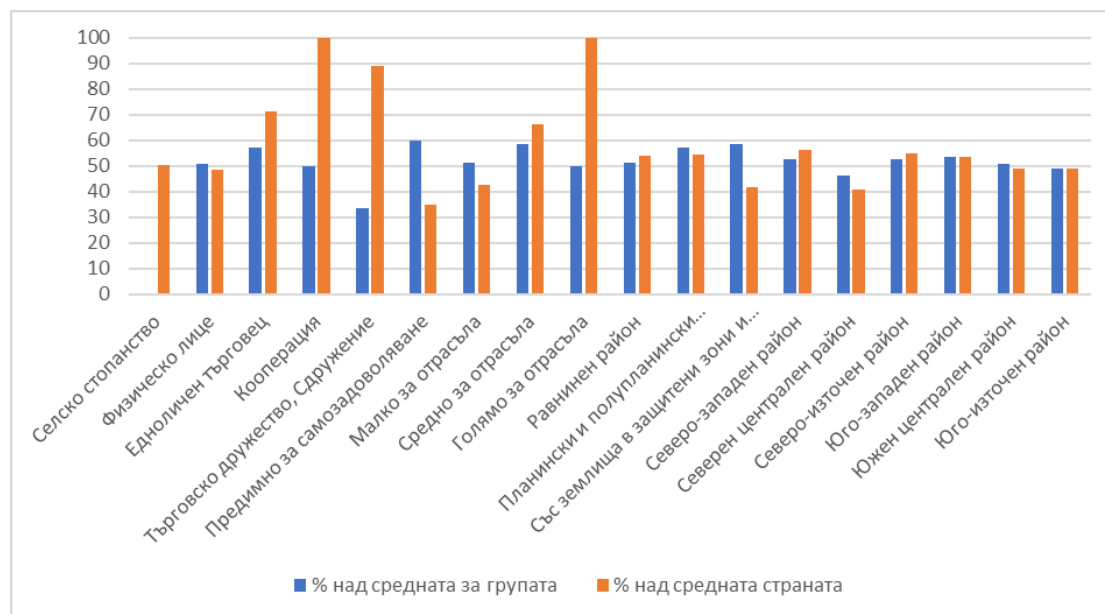
Всички от анкетираните кооперации, търговски дружества и сдружения са с добро или високо равнище на конкурентоспособност, включително всяко кооперативно стопанство (Фигура 3). Делът на фермите на едноличните търговци с добра и висока конкурентоспособност също е значителен. В същото време почти 37% от всички физически лица са с ниска конкурентоспособност. Нещо повече, едва 48,7% от физическите лица са с ниво на конкурентоспособност над средната за страната, а почти всяко второ с конкурентоспособност под средната за групата на физическите лица (Фигура 4). Заедно с това делът на кооперациите, търговските дружества и сдружения, и еднолични търговци с конкурентоспособност над средната за страната е значителен.

Това означава, че значителна част от стопанствата на физически лица ще престанат да съществуват в близко бъдеще, ако не се предприемат своевременно

мерки за повишаване на конкурентоспособността чрез подобряване на управлението и реструктуриране на стопанствата, адекватна държавна подкрепа, и т.н. поради слаби конкурентни позиции, банкрути, преобразуване във фирми и партньорства, придобиване от по-ефективни структури и т.н.

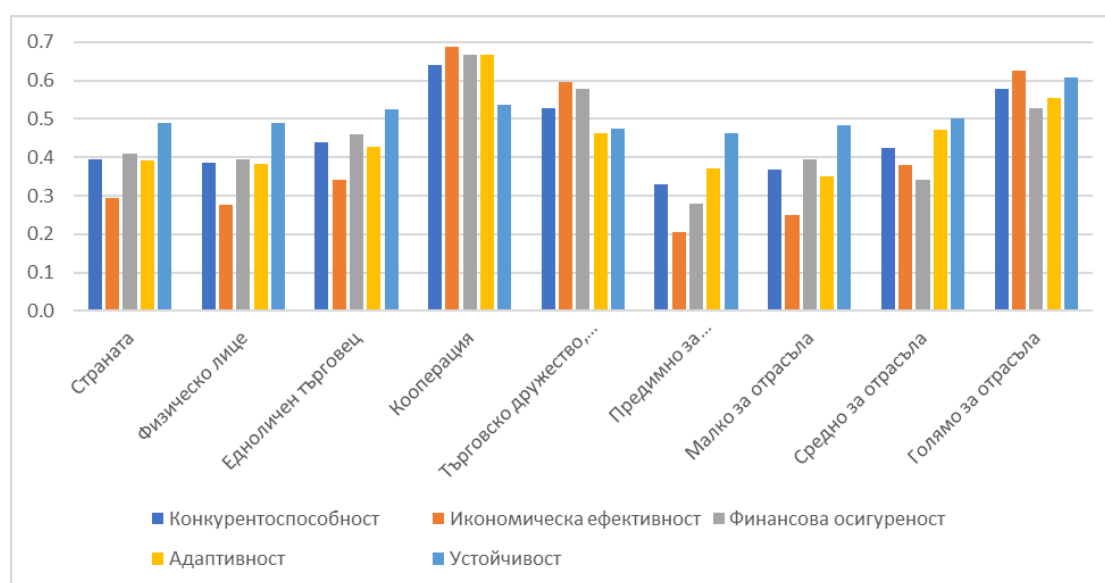
Фигура 3. Дял на земеделските стопанства с различно ниво на конкурентоспособност
Източник: Изчисления на автора.

Фигура 4. Дял на земеделските стопанства с ниво на конкурентоспособност над средното за страната и групата (%)
Източник: Изчисления на автора.

Две трети от търговските дружества и сдружения са също с равнища на конкурентоспособност под средната за тази група, което показва необходимост от модернизация за “привеждане в съответствие” със стандартите на корпоративното управление и конкуренция.

Анализът на отделните аспекти на конкурентоспособност на стопанствата с различен юридически тип показва, че (сравнително) ниската икономическа ефективност в най-голяма степен способства за влошаване на конкурентоспособността на физическите лица и едноличните търговци, ниската финансова осигуреност на физическите лица, ниската устойчивост на кооперациите, а ниската адаптивност на търговските дружества и сдружения (Фигура 5). В същото време високата икономическа ефективност обуславя силните конкурентни позиции на кооперациите, търговските дружества и сдруженията, а високата устойчивост тази на едноличните търговци.

Фигура 5. Равнища на конкурентоспособност на земеделските стопанства с различен юридически тип и размери по основни критерии за конкурентоспособност

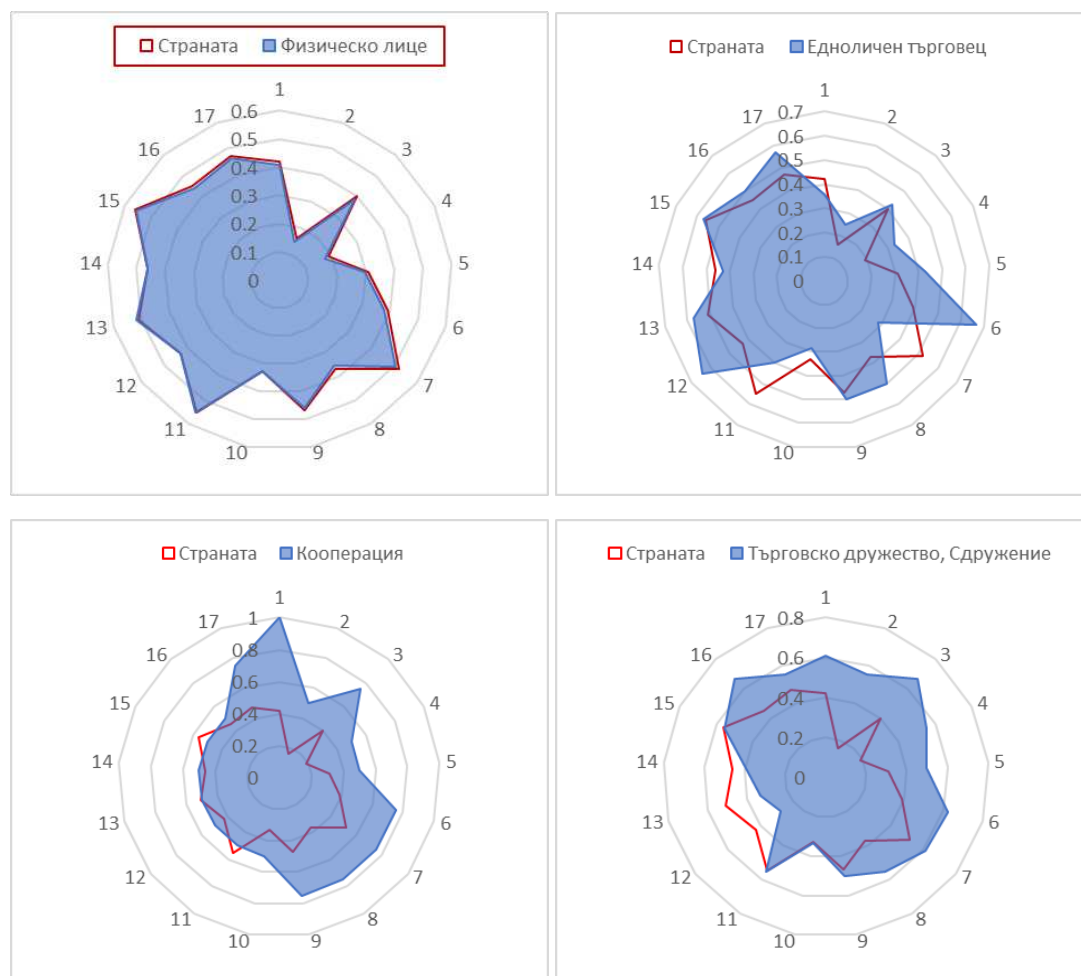
Източник: Изчисления на автора.

С най-висока финансова осигуреност и потенциал за адаптация към промените в пазарната, институционалната и природна среда са кооперативните и корпоративни стопанства, а с най-висока устойчивост кооперациите и едноличните търговци. Добрата устойчивост също в най-голяма степен способства за поддържане на конкурентоспособността на физическите лица в страната.

Повечето от показателите за конкурентоспособност на стопанствата на физически лица са със стойности, по-ниски от средните за страната (Фигура 6). По отношение на адаптивност към природната среда, снабдяване на земя и природни ресурси, работна сила, финанси и услуги конкурентоспособността на физическите лица е като средната за страната. Единствено по отношение на снабдяване с материали и техника тези стопанства имат конкурентни предимства в сравнение със фермите в страната.

Конкурентоспособността на едноличните търговци се поддържа от (по) добрата ликвидност, рентабилност, и финансова обезпеченост, адаптивност към

пазарната и институционална среда, и предимства по отношение на снабдяване с услуги и иновации, и при реализация на продукцията и услуги. Нещо повече, по отношение на снабдяването с работна сила, материали и техника, тези стопанства превъзхождат останалите юридически типове. Основни фактори за понижаване на конкурентоспособността на стопанствата на едноличните търговци са сравнително ниската продуктивност, производителност, финансова автономност, потенциал за адаптация към природната среда, и по-слаби позиции в снабдяването със земя и природни ресурси, и финанси.

* 1 - Производителност; 2 - Продуктивност; 3 - Рентабилност; 4 - Доходност; 5 - Финансова обезпеченост; 6 – Ликвидност; 7 - Финансова автономност; 8 - Адаптивност пазарната среда; 9 - Адаптивност институционалната среда; 10 - Адаптивност природната среда; 11 - Снабдяване земя и природни ресурси; 12 - Снабдяване работна сила; 13 - Снабдяване материали и техника; 14 - Снабдяване финанси; 15 - Снабдяване услуги; 16 - Снабдяване иновации; 17 - Реализация продукция и услуги

Фигура 6. Показатели за конкурентоспособност на земеделските стопанства от различен юридически тип*

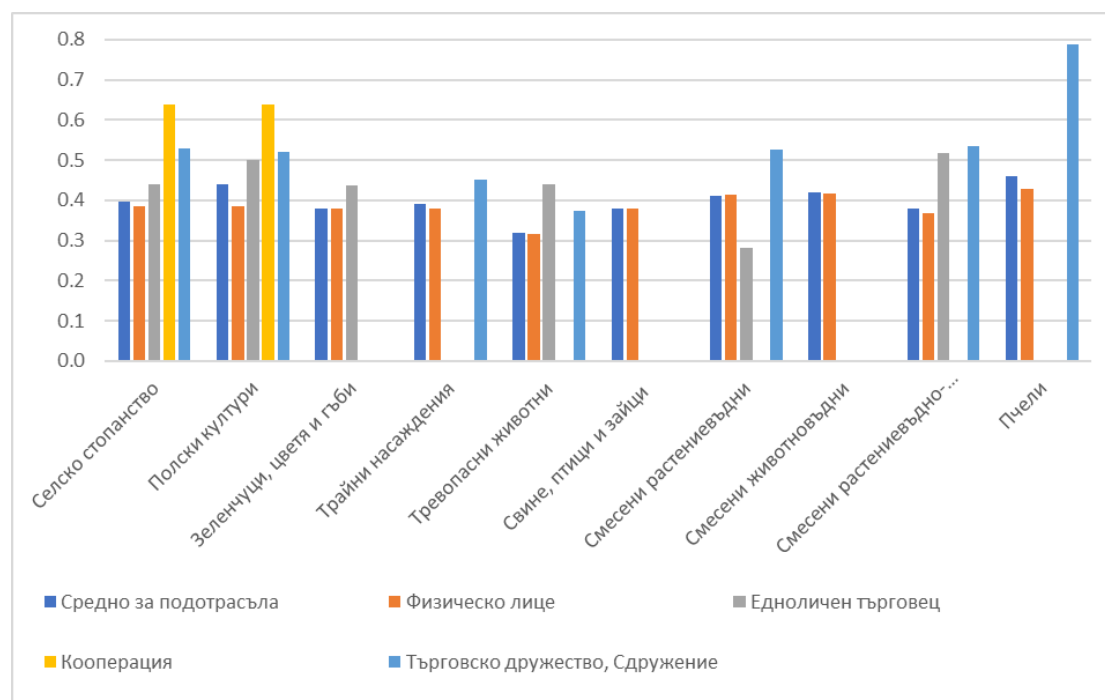
Източник: Изчисления на автора.

Кооперативните стопанства имат сравнителни конкурентни предимства спрямо другите юридически типове по отношение на равнища на производителност, рентабилност, ликвидност, финансова автономност, адаптивност към пазарната, институционалната и природната среда, в

снабдяването с работна сила и финанси, и при реализацията на продукцията и услуги. Друга значителна част от показателите за конкурентоспособност на кооперациите превъзхождат средните за страната. В най-голяма степен за понижаване на конкурентоспособността на кооперациите допринасят по-големите проблеми при снабдяване на необходимите земя и природни ресурси и услуги.

Търговските дружества и сдруженията превъзхождат другите юридически типове с високите равнища на производителност и продуктивност, и предимства по отношение на снабдяване със земя и природни ресурси и иновации. Освен това болшинството от останалите показатели за конкурентоспособност на тези стопанства са над средните за страната. Критични за поддържане на конкурентоспособността на тези ферми са проблемите при снабдяване с необходимата работна сила, материали и техника и финанси, както и средните нива на адаптивност към промените в природната среда и ефективност в снабдяването с нужните услуги.

Съществува значителна вариация на конкурентоспособността на стопанствата в зависимост от тяхната продуктова специализация (Фигура 7). Отклоненията от средните за юридическия тип са най-големи при физическите лица специализирани в тревопасни животни, едноличните търговци специализирани в смесено растениевъдство, и търговските дружества и сдруженията специализирани в тревопасни животни и пчели. Тези отклонения са към средното равнище за подотрасъла при физическите лица и търговските дружества и сдруженията специализирани в тревопасни животни. Това показва, че производствената специализация при тази група стопанства е по-важен фактор за тяхната конкурентоспособност отколкото юридическият им статут.

Фигура 7. Конкурентоспособност на земеделските стопанства от различен юридически тип и специализация
Източник: Изчисления на автора.

От друга страна, при едноличните търговци, специализирани в смесено растениевъдство и при търговските дружества и сдруженията, специализирани в пчели, отклоненията са в противоположни посоки от средните за подотрасъла равнища. Това показва допълнителните сравнителни конкурентни предимства (на търговските дружества и сдруженията) или сравнителни конкурентни недостатъци (на едноличните търговци) в определени подсектори на селското стопанство в страната – съответно отглеждане на пчели и смесено растениевъдно производство.

Най-накрая, фермите на физическите лица доминират при основни видове производства като зеленчуци, цветя и гъби, тревопасни животни, свине, птици и зайци, смесено растениевъдство и смесено животновъдство. При тези подотрасли нивата на конкурентоспособност на физическите лица предопределят подотрасловото равнище, като същевременно съвпадат или са близки до средните за този юридически тип стопанства. Това означава, че е налице “оптимална” (конкурентна) специализация за този тип фермерска организация и практически липсва конкуренция с други юридически типове в тези производства.

Следва да се очаква, че реструктурирането на стопанствата от различен юридически тип ще продължи, посредством концентрация на ресурси в най-ефективните групи, диверсификация и/или промяна на специализацията, преобразуване на юридическия тип на стопанството и т.н.

Равнище на конкурентоспособност на фермите с различни икономически размери

Съществува също диференциация в нивата на конкурентоспособност на земеделските стопанства с различни размери (Фигура 2). Налице е силна положителна корелация между размера на фермата и равнището на нейната конкурентоспособност. С най-висока конкурентоспособност са фермите с големи за отрасъла размери. Равнището на конкурентоспособност на средноразмерните стопанства е добро и над средното за отрасъла. Равнището на конкурентоспособност на малките по размери ферми и стопанствата предимно за самозадоволяване е под средната за отрасъла. Това показва, че ще се запази досегашната тенденция на прехвърляне на аграрните ресурси и дейност от по-слабо конкурентните стопанства с дребни размери и полупазарна ориентация към тези със средни и големи за отрасъла размери.

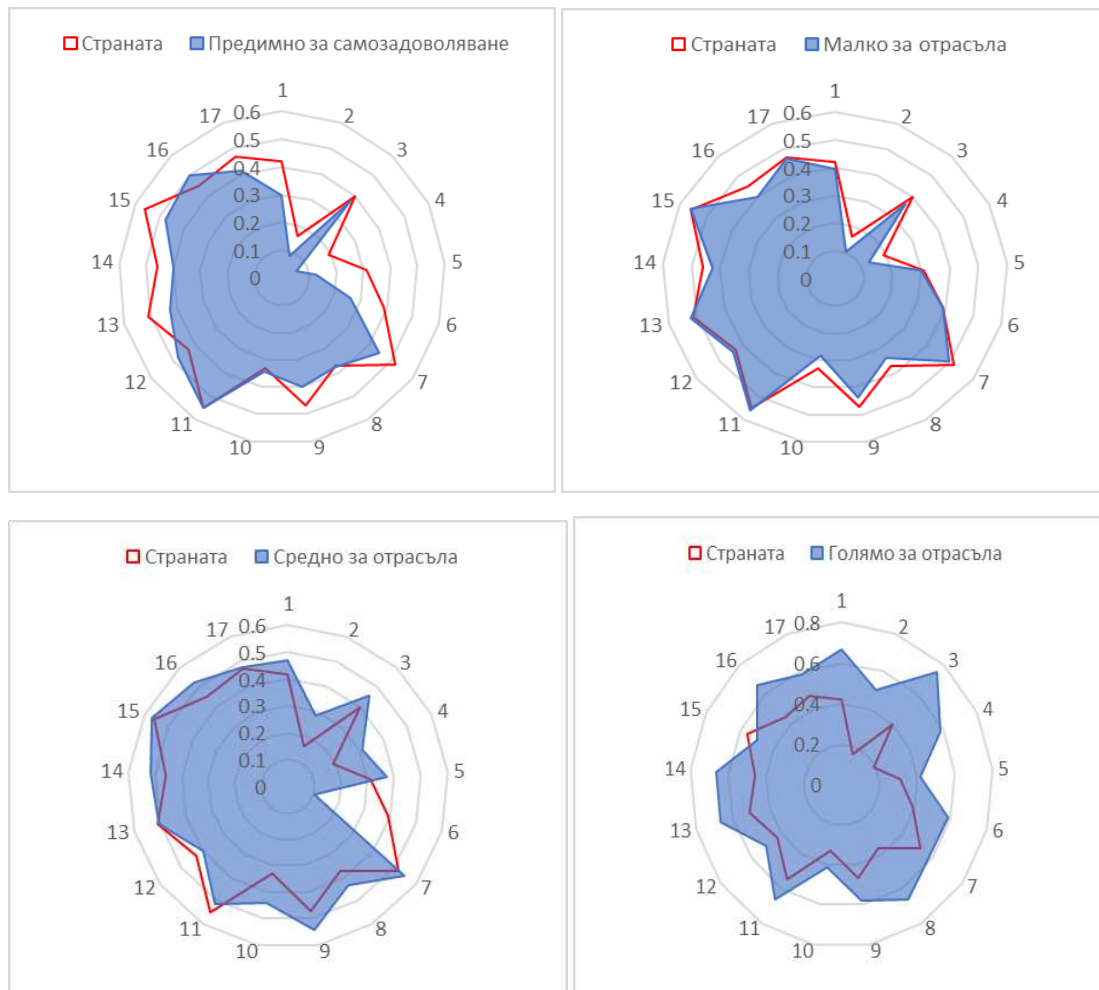
Всички от анкетираните едромащабни стопанства са с висока конкурентоспособност (Фигура 3). Делът на висококонкурентните ферми със средни размери също е голям. Заедно с това обаче, значителна част от стопанствата за самозадоволяване и тези с малки за отрасъла размери са с ниска конкурентоспособност - съответно 45% и 42.1% до тях. Не малък е и делът на стопанствата със средни размери с незадоволително ниво на конкурентоспособност.

Всички от големите стопанства и две трети от тези със средни размери са с равнища на конкурентоспособност над средната за отрасъла (Фигура 4). Сред стопанствата за самозадоволяване и тези с малки размери преобладава делът на тези, с конкурентоспособност под средната за страната. В същото време обаче, голямата част от полупазарните стопанства и фермите със средни размери са с нива на конкурентоспособност превишаваща тази на съответната група - съответно 60% и 58.9%. Сред дребните и едромащабни за отрасъла стопанства делът на фермите с по-висока над средната за групата е наполовина.

Всичко това означава, че ще продължи реструктурирането на стопанствата с всякакви размери посредством прехвърляне на ресурси към по-ефективни структури в съответната група и/или в групи с по-големи размери, окрупняване на стопанствата, подобряване на управлението, преустановяване или свиване на дейността, и т.н. Заедно с това обаче, ще продължават да съществуват и значителен брой стопанства с добра и висока конкурентоспособност в групите на ферми с всички размери.

Ниската икономическа ефективност в най-голяма степен способства за влошаване на конкурентоспособността на полупазарните стопанства и малките ферми, ниската финансова осигуреност на всички стопанства с изключение на най-големите, а по-ниската устойчивост и адаптивност на по-малките стопанства (Фигура 5). В същото време високата икономическа ефективност, финансова осигуреност, адаптивност и устойчивост са причина за силните конкурентни позиции на едромащабните стопанства.

Всички показатели за конкурентоспособност на големите стопанства, с изключение на снабдяване с услуги, са със стойности превъзхождащи средните за страната (Фигура 8). Основните области, които понижават (абсолютно добрата) конкурентоспособността на тези стопанства са сравнително ниската продуктивност, финансова обезпеченост, адаптивност към природната среда, и снабдяване с работна сила и услуги.

Фигура 8. Показатели за конкурентоспособност* на земеделските стопанства с различни размери
Източник: Изчисления на автора.

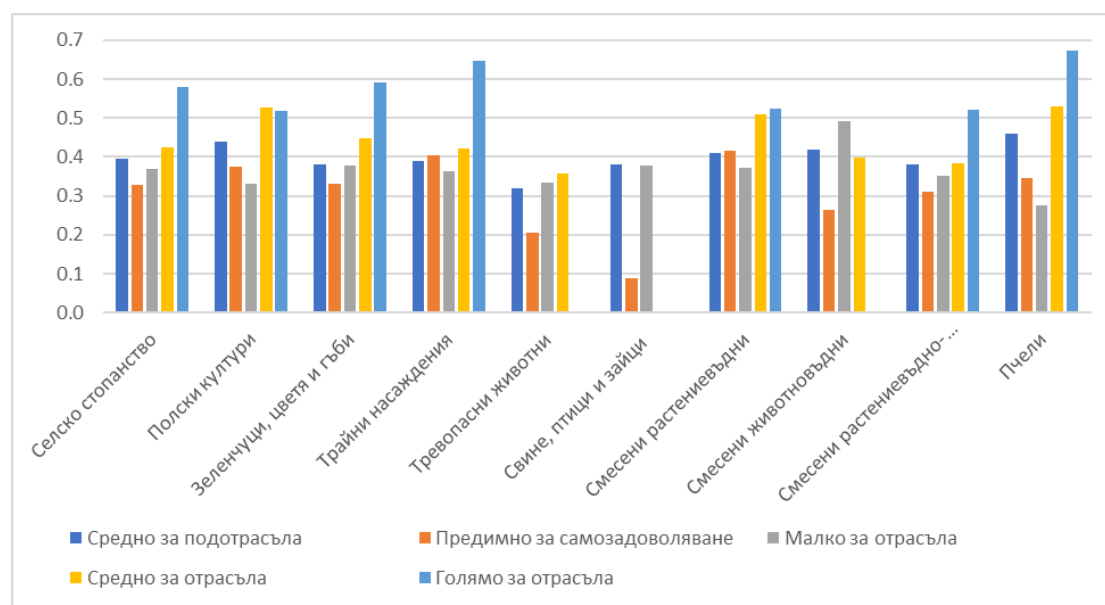
Конкурентоспособността на стопанствата със средни за отрасъла размери се поддържа от най-добрите за отрасъла адаптивност към природната среда и ефективност в снабдяването с услуги, и множеството други показатели превъзхождащите тези за селското стопанство като цяло. Основни фактори за понижаване на конкурентоспособността на средноразмерните стопанства са най-ниските за отрасъла ликвидност и позиции по отношение на снабдяване работна сила.

Малките стопанства имат сравнителни конкурентни предимства спрямо средните за отрасъла единствено по отношение на снабдяване със земя и природни ресурси, работна сила, материали и техника. Много от показателите за конкурентоспособност на тези ферми са под средните за отрасъла, като най-критични за влошаване на конкурентните им позиции са ниските продуктивност, доходност, адаптивност природната среда, и финансова обезпеченост.

Болшинството от показателите за конкурентоспособност на стопанствата предимно за самозадоволяване са под средните и/или сред най-ниските за отрасъла. Единствено по отношение на адаптивност към природната среда и снабдяване с работна сила този тип ферми имат равнища превъзхождащи средните за отрасъла. Особено критични за конкурентоспособността на тези

стопанства са изключително ниската продуктивност, доходност, финансова обезпеченост, ликвидност, и производителност.

Съществува значителна вариация на конкурентоспособността на различните по размер стопанства в зависимост от тяхната продуктова специализация (Фигура 9). Нивото на конкурентоспособност при големите ферми превишава подотрасловото равнище при всички видове специализация, в които функционират тези стопанства. Подобно е състоянието и при повечето категории средноразмерни стопанства. Следователно съществуват ясни конкурентни предимства породени от по-едрия мащаб на дейността - икономия на размери и мащаби на производствена и транзакционна дейност, потенциал за инвестиции и иновации, и т.н.

Фигура 9. Конкурентоспособност на земеделските стопанства с различни размери и специализация
Източник: Изчисления на автора.

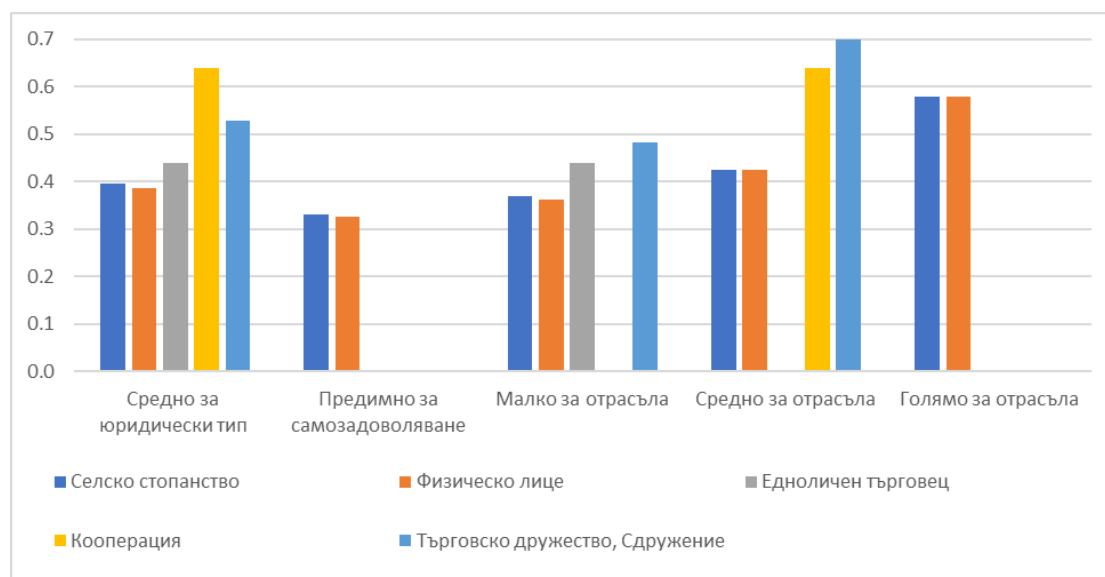
При повечето категории малки стопанства равнищата на конкурентоспособност са близки или съвпадат със средните за групата и на подотрасъла. Изключения са малките ферми със смесено животновъдство и тези отглеждащи пчели, където минималния размер е съответно конкурентно предимство или недостатък.

Стопанствата за самозадоволяване са с по-ниско ниво на конкурентоспособност от средните за основните подотрасли и останалите по размер стопанства. Изключение са полупазарните ферми в трайни насаждения и смесени растениевъдство, които имат над средната за тези подсектори конкурентоспособност и следователно сравнителни преимущества спрямо някои групи от по-големите стопанства. Специализираните в тревовасни животни, свине, птици и зайци, и смесено животновъдство полупазарни стопанства имат силни конкурентни недостатъци спрямо по-големите по размер ферми.

Всички тези данни показват, че ще продължи процесът на специализация и/или реструктуриране на стопанствата в зависимост от конкурентните предимства или недостатъци породени от съответния размер (малък, среден,

голям) и характер (полупазарен, пазарен) на дейността в производствата от различен вид и комбинация.

При стопанствата на физически лица и търговските дружества и сдружения съществува положителна корелация на нивото на конкурентоспособност и увеличаването на размера на дейността (Фигура 10). Всички от анкетиранияте еднолични търговци са в групата на малките по размер стопанства и имат ниво на конкурентоспособност превишаваща както следната за тази по размер група, така и на отрасъла. Същото важи и за кооперациите, всички от които са в групата със средни размери. Следователно, достигнат е оптимален размер за реализиране на максималните конкурентни позиции на тези юридически типове стопанства. Подобно е положението и със търговските дружества и сдружения, които са разпределени само в две групи – малки и средни по размер. Конкурентните предимства на тази форма на стопанска организация се реализира изцяло в малки и/или средни размери в зависимост от производствени (специализация и др.), управленчески (необходимост от коалиране на ресурси и др.), или други причини.

Фигура 10. Конкурентоспособност на земеделските стопанства с различни размери и юридически тип

Източник: Изчисления на автора.

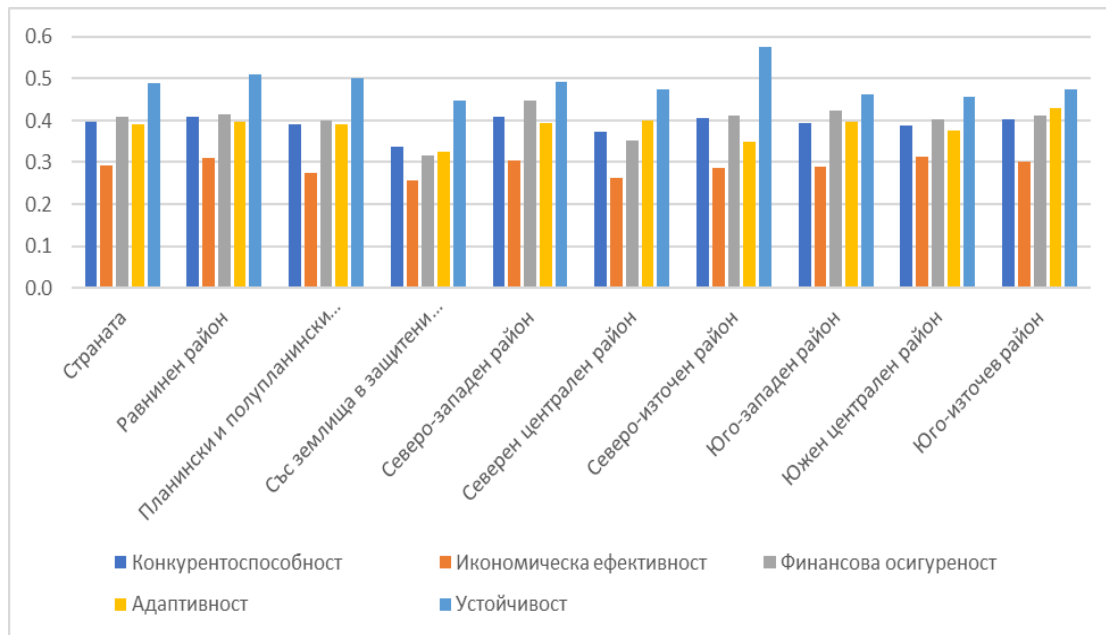
Равнище на конкурентоспособност на фермите с различно екологическо местоположение

Съществува също различия в конкурентоспособността на земеделските стопанства разложени в различни екологически райони на страната (Фигура 2). Фермите в равнинни райони са с по-висока конкурентоспособност от тези в планински и полупланински масти на страната. С най-ниски абсолютни и сравнителни конкурентни позиции са стопанствата, които оперират със землища в защитени зони и територии. Това налага дългосрочна обществена подкрепа на тази категория стопанства за поддържане на тяхната жизнеспособност и аграрната дейност в тези територии и зони.

Делът на стопанствата с добра и висока конкурентоспособност в равнинните и в планински и полупланински райони е почти еднакъв – около две трети от всички ферми (Фигура 3). Над 22% от всички ферми в равнинните райони обаче са с висока конкурентоспособност, докато сред тези в планински и полупланински райони този дял е значително по-малък (14%). Почти всяка трета ферма в тези райони обаче, е с ниска конкурентоспособност и застрашена от изчезване. След стопанствата със землища в защитени зони и територии няма такива с висока конкурентоспособност, а делът на тези с ниски конкурентни позиции е почти 42%.

Делът на стопанствата с равнища на конкурентоспособност над средната за отрасъла и за групата в планинските и полупланинските райони е по-висок отколкото на фермите в равнинните райони (Фигура 4). Най-висок е сегмента на фермите с по-добри конкурентни позиции за териториално-екологичната група в защитените зони и територии. Във всички екологични райони обаче съществува значителен дял от ферми с по-висока конкурентоспособност от средната да отрасъла и групата, чиято дейност вероятно ще се преустанови или прехвърли към стопанствата с по добри конкурентни позиции в съответния район.

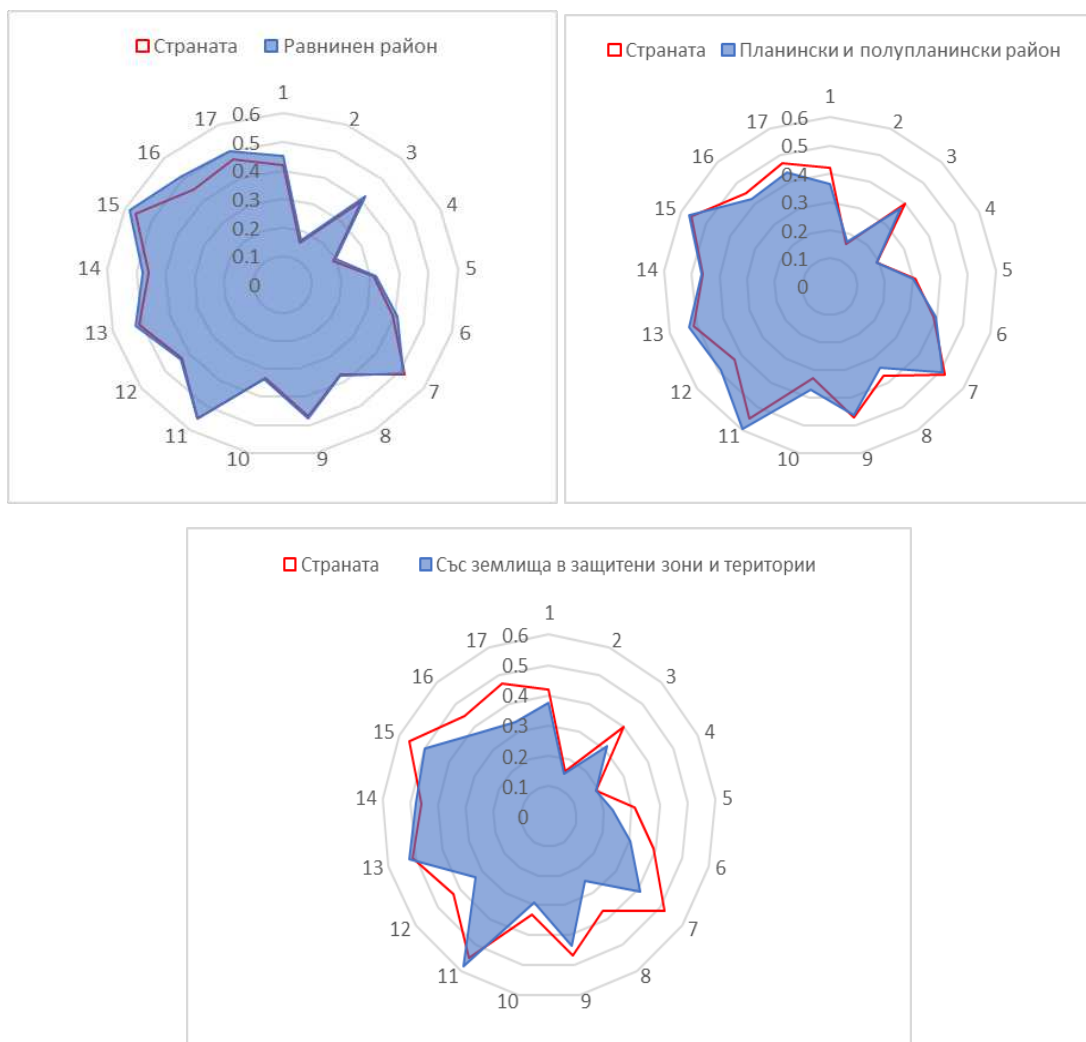
Всички аспекти на конкурентоспособността стопанствата в равнинните райони на страната превъзхождат тези на останалите екологически райони, като най-критично за тяхната конкурентоспособност е ниската им икономическа ефективност (Фигура 11). В планинските и полупланинските райони конкурентоспособността стопанствата е подобна на средната в страна по-всички аспекти, като най-критичен фактор и тук е ниската икономическа ефективност. Стопанствата със землища в защитени зони и територии имат единствено високи стойности по отношение на устойчивостта си, докато по останалите критерии конкурентоспособността им е на ниски нива.

Фигура 11. Равнище на конкурентоспособност на земеделските стопанства с различно екологическо и географско местоположение по основни критерии за конкурентоспособност

Източник: Изчисления на автора.

Всички показатели за конкурентоспособност на стопанствата в равнинните райони са равни или превъзхождат средните за страната (Фигура 12). В най-голяма степен за поддържане и повишаване на конкурентоспособността на тези ферми допринасят високата финансова автономност, ефективност на снабдяване земя и природни ресурси, услуги и иновации, и в реализацията на продукцията и услуги. Основните области, които понижават конкурентоспособността на равнинните стопанства са ниската продуктивност, доходност, и финансова обезпеченост.

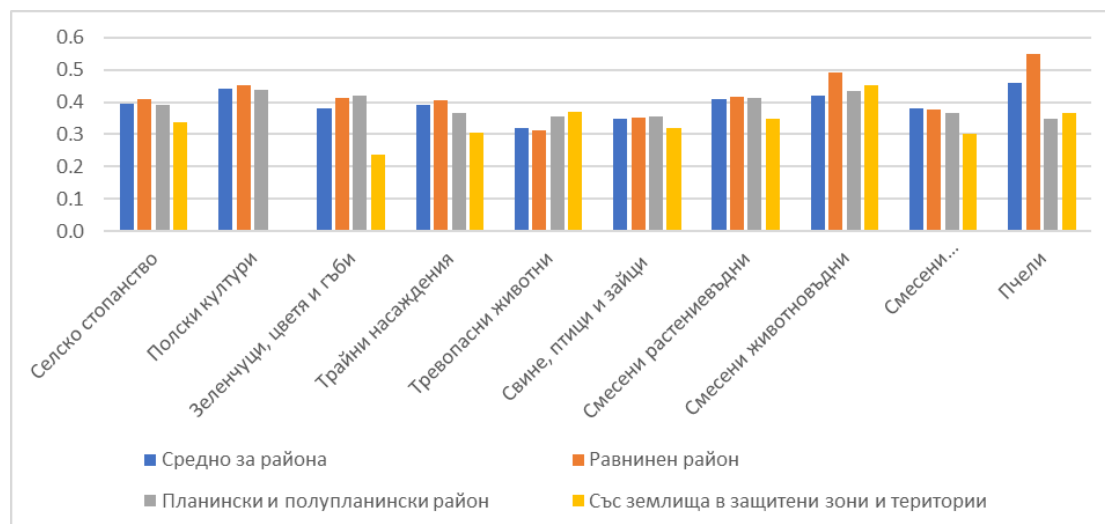

Фигура 12. Показатели за конкурентоспособност* на земеделските стопанства с различно екологическо местоположение
Източник: Изчисления на автора.

Повечето показатели за конкурентоспособност на стопанствата в планинските и полупланински райони са близки до средните за страната. Най-важни за конкурентните позиции на тези стопанства са високата им финансова автономност, и ефективност при снабдяване със земя и природни ресурси, работна сила, материали и техника, и услуги. Критични за конкурентите позиции на тези ферми са ниската им продуктивност, доходност, и финансова обезпеченост.

Болшинството от показателите за конкурентоспособност на стопанствата със земища в защитени зони и територии са под средните за страната. Изключения правят ниската и равна на отрасловата доходност, и превишаващите средните за страната ефективност при снабдяване със земя и природни ресурси, материали и техника, и услуги. В най-голяма степен за понижаване на конкурентоспособността на тези стопанства допринасят ниските равнища на продуктивност, рентабилност, доходност, финансова обезпеченост, ликвидност, и адаптивност към пазарната и природната среда.

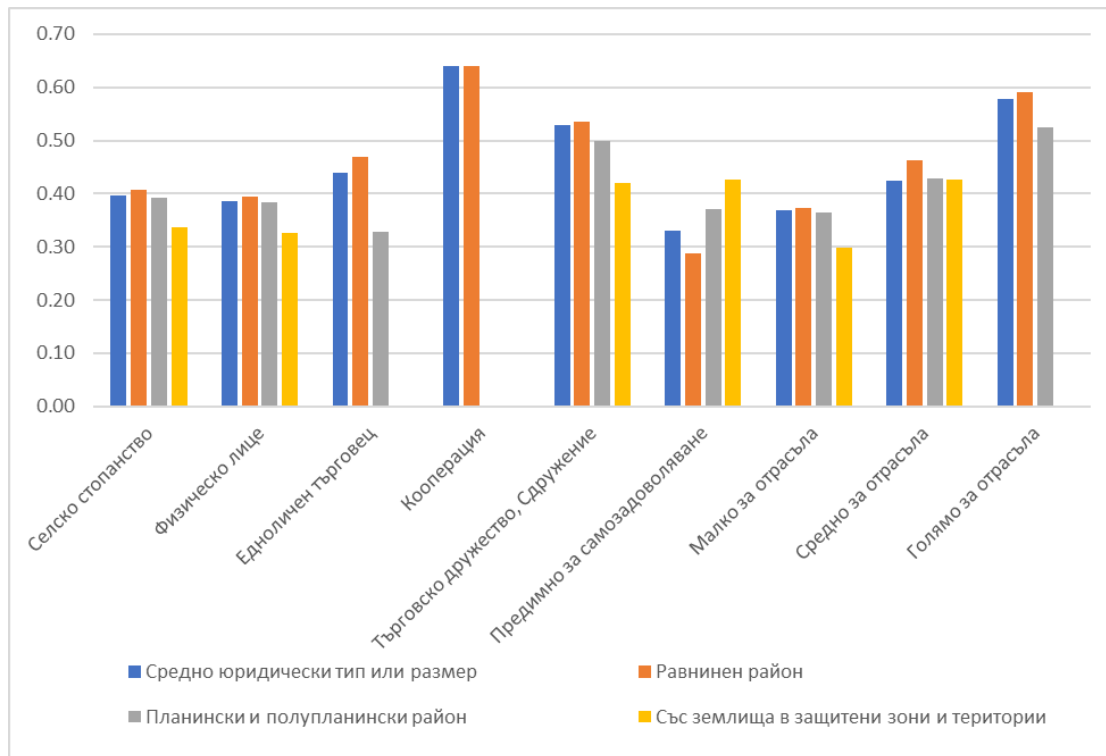
Съществуват различия в равнищата на конкурентоспособността на стопанствата с различна специализация в отделните екологически райони (Фигура 13). Фермите в равнините райони демонстрират съществени конкурентни предимства спрямо останалите части на страната в полски култури, трайни насаждения, смесено растениевъдство, смесени животновъдни, смесено растениевъдно-животновъдство, и пчели. Стопанствата в планинските и полупланинските райони са най-конкурентни сред специализираните в зеленчуци, цветя и гъби, а тези със землища в защитени зони и територии в тревопасни животни.

Фигура 13. Конкурентоспособност на земеделските стопанства в основни екологически райони с различна специализация
Източник: Изчисления на автора.

Нивото на конкурентоспособност при специализираните стопанствата в равнинните райони превишава това на останалите екологически райони във всички области с изключение на зеленчуци, цветя и гъби, и тревопасни животни. Функциониращите в землища със защитени зони и територии стопанства имат значителни конкурентни недостатъци (много по-ниска от подотрасловата и от регионалната конкурентоспособност) в редица основни области като зеленчуци, цветя и гъби, трайни насаждения, свине, птици и зайци, и смесено растениевъдно-животновъдство. В този екологически район няма специализирани в полски култури стопанства поради ниска конкурентоспособност, неприемлива ефективност, технологически, институционални и др. ограничения.

В равнинните райони стопанствата с всякакъв юридически статут имат по-висока конкурентоспособност от останалите райони на страната, като същевременно запазват различията установени за отделните юридически типове (Фигура 14). С най-ниска конкурентоспособност са единствено опериращите в защитените зони и територии физически лица и търговски дружества и сдружения. Това показва, че специфичното екологическо местоположение е допълнителен критичен фактор, който облагодетелства или влошава конкурентоспособността на стопанствата в страната.

Фигура 14. Конкурентоспособност на земеделските стопанства в основни екологически райони с различен юридически тип и размери

Източник: Изчисления на автора.

Полупазарните стопанства разположени в защитени зони и територии и в планински и полупланински райони имат значителни конкурентни предимства пред тези в равнинните райони (Фигура 13). За всички по размер пазарни стопанства равнинното разположение предоставя възможност за реализиране на по-висока конкурентоспособност. Поради множеството ограничения и лошата конкурентоспособност едромасштабни ферми не инвестират и функционират в защитени зони и територии.

Равнище на конкурентоспособност на фермите разположени в основните аграрни райони на страната

Съществува различия в конкурентоспособността на земеделските стопанства разложени в различни аграрни райони на страната (Фигура 2). С по-висока от средната за страната конкурентоспособност са фермите в Северо-западен и Северо-източен райони, докато стопанствата в Северен централен район, Юго-западен и Южен централен райони са с по-ниска от отрасловата.

Делът на стопанствата с добра и висока конкурентоспособност в Северо-източен и Юго-източен райони на страната е най-голям – съответно всяко пето и всяко четвърто от тях (Фигура 3). Северо-източен и Юго-западен райони са с най-малък дял на стопанствата с ниска конкурентоспособност. Най-много нискоконкурентни ферми са разположени в Северен централен район – над 44% от общия брой.

Най-многочислени са стопанствата с равнища на конкурентоспособност над средната за страната в Северо-западен район, следван от Северо-източен и Юго-западен райони (Фигура 4). Във всички аграрни райони съществуват значителен брой стопанства с по-висока от средната за страната и за съответния район конкурентоспособност. Това означава, че ще продължи процесът на реструктуриране на стопанствата във всички райони посредством прехвърляне на управление на дейност и ресурси на ферми от същия и/или други райони на страната.

В отделните аграрни райони съществува значителна диференциация на равнищата по основните критерии на конкурентоспособност (Фигура 11). Фермите в Северо-западен район имат най-висока финансова осигуреност и по-висока от повечето от останалите райони (равна с Южен централен район) икономическа ефективност. Стопанствата в Северен централен район са със сравнително високи стойности по отношение на адаптивност и устойчивост. Фермите в Северо-източен район са с на-висока устойчивост, но с по-ниска от останалите райони адаптивност.

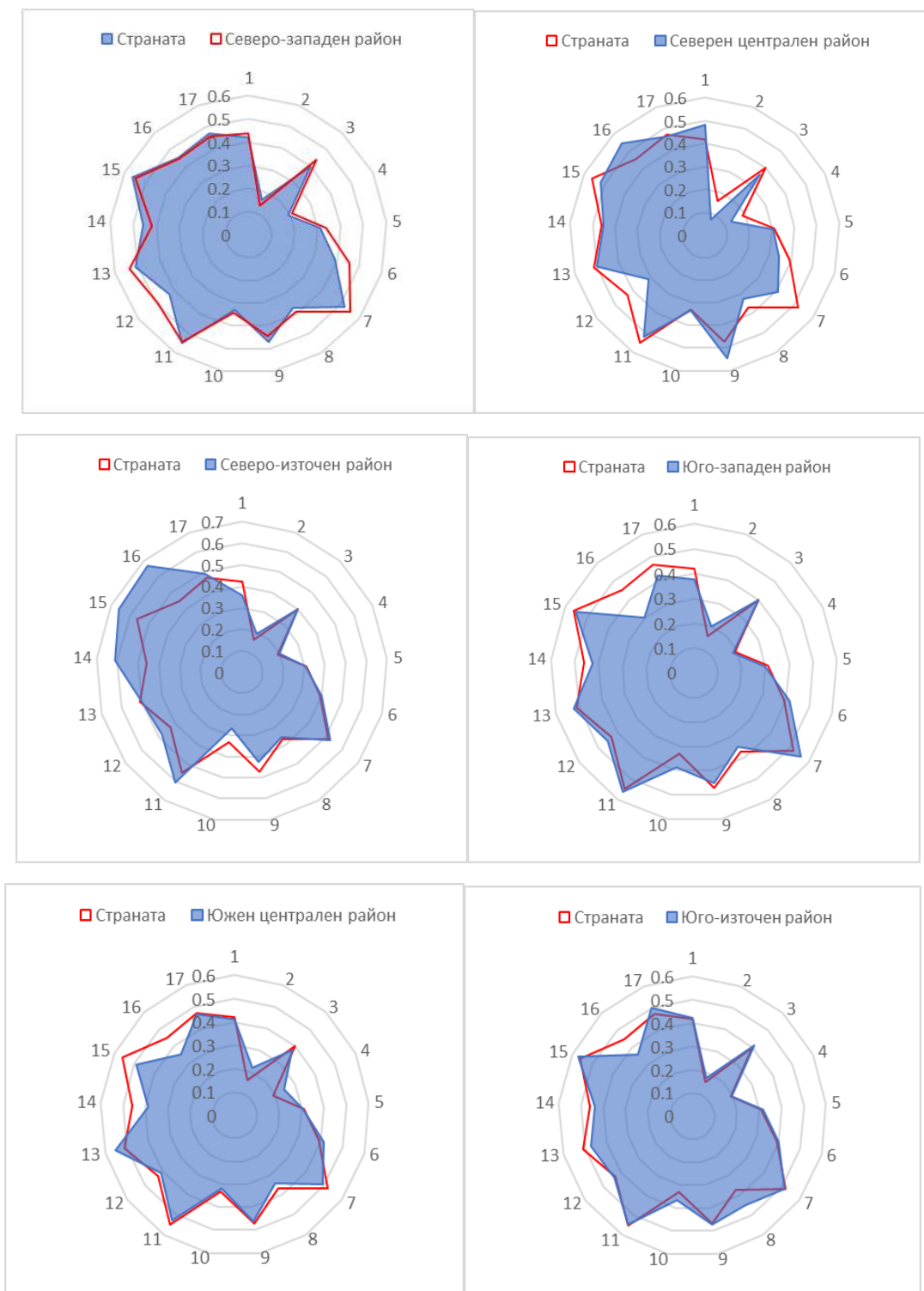
Стопанствата в Юго-западен район са със сравнително по-добри нива на финансова осигуреност и адаптивност, но с ниска за отрасъла устойчивост. Стопанствата в Южен централен район са със сравнително най-високи нива на икономическа ефективност, но с по-ниски от останалите райони нива за останалите критерии за конкурентоспособност. И най-накрая фермите в Юго-източен район имат най-висока адаптивност и близка до средните за страната икономическа ефективност, финансова осигуреност и устойчивост.

Най-много за поддържане и повишаване на конкурентоспособността на стопанствата в Северо-западен район допринасят високата производителност, рентабилност, ликвидност, финансова автономност, ефективност в снабдяване със земя и природни ресурси, работна сила, материали и техника, услуги и иновации (Фигура 15). В същото време критични за конкурентоспособността на стопанствата в този район са ниската им продуктивност и доходност.

Фермите в Северен централен район имат добри конкурентни позиции по отношение на производителност, адаптивност към институционалната среда, и висока ефективност в снабдяване със земя и природни ресурси, материали и техника, и иновации. Стопанствата в този район обаче имат много ниски показатели за продуктивност, доходност, и проблеми в снабдяване с работна сила.

Стопанствата в Северо-източен район са с по-високи от средните за страната ликвидност, финансова автономност, и ефективност в снабдяване със земя и природни ресурси, работна сила, финанси, услуги и иновации, и по-добри позиции при реализация на продукцията и услуги. Критични за конкурентоспособността на тези стопанства са ниската продуктивност, доходност, финансова обезпеченост, и адаптивност към природната среда.

Фермите разположени в Юго-западен район на страната превъзхождат останалите по отношение на ликвидност, финансова автономност, и ефективност в снабдяване със земя и природни ресурси, работна сила, материали и техника. Най-важни области, които понижават конкурентоспособността на стопанствата в този район са ниската продуктивност, доходност, финансова обезпеченост, и ефективност в снабдяване с иновации.

Фигура 15. Показатели за конкурентоспособност на земеделските стопанства разположени в различните райони на страната
Източник: Изчисления на автора.*

Болшинството от равнищата на показателите за конкурентоспособност на стопанствата в Южен централен район са по-ниски и сходни на средните за страната, като те имат по-добри значения единството по отношение на ликвидност, ефективност в снабдяване с материали и техника, продуктивност и доходност. Най-важните фактори влошаващи конкурентоспособността на фермите в този район са ниската продуктивност, доходност, финансова обезпеченост, и адаптивност към промените в природната среда.

Стопанствата в Юго-източен район имат по-добри от средните да страната продуктивност, рентабилност, доходност, финансова обезпеченост, адаптивност към пазарната и природната среда, ефективност в снабдяване с работна сила и услуги, и реализация на продукция и услуги. Критични за подобряване на конкурентоспособността на тези ферми са повишаване на тяхната продуктивност, доходност, финансова обезпеченост, и по-ниска ефективност в снабдяване с иновации.

Детайлният анализ на връзките на равнището на конкурентоспособност с юридически статут, размери, специализация и екологическо местоположение на стопанствата в различните аграрни райони на страната не установи специфички различни от вече установените и описани в предишните части на разработката.

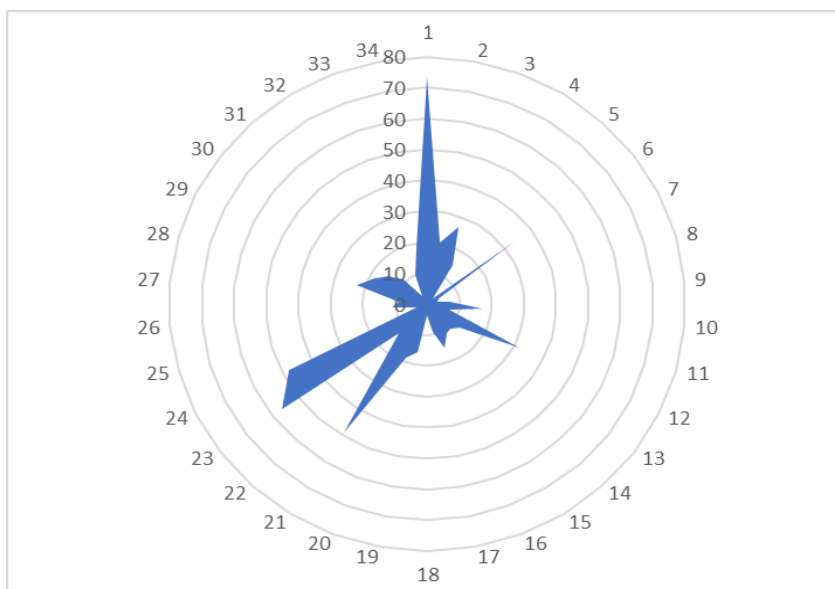
Фактори, определящи конкурентоспособността на земеделските стопанства от различен тип

Значими фактори за повишаване на конкурентоспособността за всички типове стопанства са: пазарните условия (търсене и предлагане, цени, конкуренция), получаваните директни държавни субсидии, достъпът до знания, консултации и съвети, участието в държавните програми за подпомагане, наличната информация, финансовите възможности, и възможностите за изгоди в близко бъдеще (Фигура 16).

Освен това Възможностите за изгоди в настоящия момент са специфичен фактор на конкурентоспособността за голямата част от търговските дружества и сдружения, стопанствата, предимно за самозадоволяване, и едромашабните ферми, и фермите специализирани в трайни насаждения, смесено растениевъдство и растениевъдно-животновъдство, а Възможностите за изгоди за в по-далечно бъдеще за търговските дружества и сдружения.

Частните договори и споразумения да важен фактор за конкурентоспособността на голяма част от едноличните търговци и кооперация, и фермите с малки размери, докато Наличните за внедряване иновации за кооперации, търговски дружества и сдружения, и за средни и големи за отрасъла стопанства.

Съществуващите проблеми и рискове в района и страната и Нормативните документи, стандарти, норми и др., Контролът за спазване на законите, стандартите и правилата, Държавният контрол и санкции, Политиката на държавата и Данъчните преференции са критичен фактор за кооперациите, а Политиките на ЕС и Регистрацията и сертификацията за продукти, услуги и т.н. за кооперациите и търговските дружества и сдружения.

*1- Пазарните условия (търсене и предлагане, цени, конкуренция); 2 - Възможностите за изгоди за Вас в настоящия момент; 3 - Възможностите за изгоди за Вас в близко бъдеще; 4- Възможностите за изгоди за Вас в по-далечно бъдеще; 5- Непосредствените изгоди за други лица и групи; 6 - Наличната информация; 7 - Инициативите и натискът на групи по интереси; 8 - Инициативите и натискът на обществеността в района; 9 - Наличието на партньори за коопериране; 10 - Частните договори и споразумения; 11 - Инициативите на други ферми; 12 - Финансовите Ви възможности; 13 - Наличните за

внедряване иновации; 14 - Съществуващите проблеми и рискове във фермата; 15 - Съществуващите проблеми и рискове в района; 16 - Съществуващите проблеми и рискове в страната; 17 - Съществуващите проблеми и рискове в глобален мащаб; 18 - Интеграцията със снабдителя на фермата; 19 - Интеграцията с купувача на продукцията; 20 - Професионалното обучение на Вас и наетия труд; 21 - Достъпът до знания, консултации и съвети; 22 - Нормативните документи, стандарти, норми и др.; 23 - Получаваните директни държавни субсидии; 24 - Участието в държавните програми за подпомагане; 25 - Наличието на дългосрочен договор с държавна институция; 26 - Контрол за спазване на законите, стандартите и правилата; 27 - Държавният контрол и санкции; 28 - Политиката на държавата; 29 - Положителният опит на други ферми; 30 - Политиките на ЕС; 31- Регистрация и сертификация за продукти, услуги и т.н.; 32 - Общественото признание за Вашия принос; 33 - Данъчните преференции; 34 - Личната Ви убеденост и удовлетворение.

Фигура 16. Фактори, които в най-голяма степен допринасят за повишаване на конкурентоспособността на земеделските стопанства (%)*

Източник: Анкета със земеделски производители, 2020.

Заклучение

Това изследване демонстрира необходимостта и предостави насоки за преразглеждане на конкурентоспособността на управленческите структури и за усъвършенстване на публичните политики в селското стопанство. Освен юридическия тип, други измерения на управленческите структури като размер, специализация, местоположение, пазарна ориентация или цел самозадоволяване са критични (и понякога по-важни) за формиране на абсолютната и сравнителната конкурентоспособност. Специфичните структури за управление на дейността и взаимоотношенията на аграрните агенти се конкурират не само за пазари, но и помежду си. В допълнение към пазарната конкуренция съществуват и други механизми за управление на селскостопанската дейност („видима ръка на мениджъра“, „колективно вземане на решения“, обществена интервенция и др.), които трябва да бъдат изучавани, идентифицирани, а тяхната значимост и взаимнадопълняемост оценявана. Единствено по този начин конкурентоспособността, ефективността и факторите на различните управленски структури в селското стопанство могат да бъдат правилно оценени и перспективите им за по-нататъшно развитие реално предвидени.

Многокритериалната оценка на конкурентоспособността на управленческите структури в българското селско стопанство установи, че тя е на добро ниво, но има значителна диференциация в нивата при тези с различни юридически типове, икономически размери, производствена специализация, и екологично и географско местоположение. Ниският адаптивен потенциал и икономическа ефективност в най-голяма степен допринасят за понижаване на конкурентоспособността на българските агропроизводители.

Това проучване позволява да се предложат и насоки за подобряване на публичните политики и фермерски стратегии:

Първо, предложеният и успешно апробиран холистичен подход, отчитащ производствените, финансовите и управленските стълбове на конкурентоспособността на фермите, трябва да бъде подобряван и прилаган по-широко и периодично от изследователи, анализатори и вземащите управленчески решения на всички нива.

Второ, прецизността и представителността на информацията за оценка на конкурентоспособността на стопанствата трябва да се повиши чрез разширяване на вида на събираните данни и броя на изследваните ферми. Това изисква потясно сътрудничество с организациите на производителите, националната служба за съвети в земеделието и други заинтересовани страни, както и фундаментална модернизация на системата за агростатистическа информация в страната и ЕС.

Трето, критични за конкурентните позиции на повечето български стопанства са ниската производителност, доходност, финансова осигуреност и адаптивност към промените в природната среда. За тяхното подобряване следва да се насочат политиките и мерките за обществено подпомагане и стратегиите за управление на фермите на настоящия етап от прилагането на ОСП на ЕС.

Четвърто, голяма част от стопанствата от различен вид и местоположения са с ниска конкурентоспособност и обществената намеса трябва да бъде насочена към информироване на фермерите, вертикалните и хоризонталните партньори, заинтересованите страни, групите по интереси и обществеността като цяло за състоянието и перспективите за развитие, и обучение на аграрните и свързани агенти, и (по-ефективно) подпомагане и подкрепа за подобряване и

модернизация на управлението и реструктурирането на фермите в уязвими сектори, агроекосистеми и региони.

Пето, „общите“ селскостопански политики на ЕС трябва да бъдат допълнително подобрени, за да отговарят по-добре на специфичните нужди на аграрните агенти, подсектори, екосистеми и региони, при „еднаква“ подкрепа на всички управленски структури в селското стопанство, за да могат те да обслужват ефективно заинтересованите агенти, и реализират своя абсолютен и сравнителен потенциал в специфичната среда, в която оперират.

Литература

- 1.Алексиев, А. (2012). Конкурентни възможности на зърнения сектор. Монография. Пловдив, Академично издателство на Аграрния университет
2. Андонов, С. (2013): Ролята на европейските субсидии за повишаване на конкурентоспособността на земеделието в България, Дисертация за придобиване на онс „Доктор”, Софийски университет.
4. Башев Х. (2022). Каква е управленческата ефективност на българските ферми, Земеделие плюс, 301, 27-36.
5. Башев Х. (2022). Подход за разбиране и оценяване на управленческата ефективност на земеделските стопанства, Народно стопански архив, No 2, 22-41.
6. Башев Х. и колектив (2022). Разбиране, оценяване и повишаване на конкурентоспособността на българските ферми, Институт по аграрна икономика, София ISBN: 978-954-8612-37-
7. Башев Х. и Н. Котева (2021). Конкурентоспособността на земеделските стопанства в България, Икономическа мисъл, бр.4, 1-26.
8. Башев Х. и Н.Котева (2021). Оценка на равнището на конкурентоспособност на земеделските стопанства, В Конкурентоспособност на земеделските стопанства в
9. Башев Х. и Н.Котева (2021). Равнище на конкурентоспособност на българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство, 66, 4, 3-25.
10. Башев, Х. (2010). „Оценка на конкурентоспособността на българските ферми”. Икономика и управление на селското стопанство, (6), 11-26.
11. Башев, Х. (2006). Оценка на устойчивостта на българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство, 3, 18-28.
12. Башев, Х. (2014). Екоуправление в селското стопанство, Икономическа мисъл, 1, 29-55.
13. Башев, Х. (2020). ПОДХОД ЗА АНАЛИЗ И УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА УСЛУГИТЕ НА АГРО-ЕКОСИТЕМИТЕ, Икономика и управление на селското стопанство, бр 3, 27-48.
14. Башев, Х., Б Иванов, Д Митова, П Маринов, К Тодорова, А Митов (2020). ПОДХОД ЗА ОЦЕНКА НА УПРАВЛЕНИЕТО НА УСЛУГИТЕ НА АГРОЕКОСИТЕМИТЕ В БЪЛГАРИЯ, ИАИ София.
15. Башев, Х., Б Иванов, Д Тотева (2019). Устойчивост на аграрните екосистеми в България, Икономика и управление на селското стопанство, 1, 39-55.
16. Башев, Х., М Михайлова (2019). Анализ на състоянието на системата за споделяне на знания и иновации в селското стопанство в България, EconPapers <https://econpapers.герес.org/paper/grampra/94230.htm>
- 3.Башев Х. (2010): Оценка на конкурентоспособността на българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство No 6, 11-26.
- 4.Башев Х. (2011): Оценка на конкурентоспособността на земеделските кооперации, Икономика и управление на селското стопанство No 1, 22-30
- 5.Башев Х. (2011): Конкурентоспособността на земеделските стопанства на физически лица, Икономика и управление на селското стопанство No 5, 55-65.
- 6.Башев Х. (2022): Подход за разбиране и оценяване на управленческата ефективност на земеделските стопанства, Народно стопански архив, No 2, 22-41.
- 7.Башев Х. и Н. Котева (2021): Конкурентоспособността на земеделските стопанства в България, Икономическа мисъл, бр.4, 1-26.

8. Башев Х. и колектив. (2022): РАЗБИРАНЕ, ОЦЕНЯВАНЕ И ПОВИШАВАНЕ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ФЕРМИ, Институт по аграрна икономика, София.
9. Иванов, Б., Р. Попов, Х. Башев, Н. Котева, Н. Маламова, М. Чопева, К. Тодорова, И. Начева, Д. Митова (2020): Анализ на състоянието на селското стопанство и ХВП, ИАИ.
10. Котева Н., М. Анастасова-Чопева, Х. Башев (2021): Подход за оценка на конкурентоспособността на земеделските стопанства в България, Икономика и управление на селското стопанство, 66, 2, 3-20.
11. Котева Н. и Х. Башев (2011): Изследване на конкурентоспособността на земеделските стопанства в България, Икономическа мисъл, 5, 34-63.
26. Котева Н. и Х. Башев (2010). Подход за оценка на конкурентоспособността на земеделските стопанства, Икономика и управление на селското стопанство No 1, 32-43.
30. Котева, Н. & Башев, Х. (2022). „Равнище на конкурентоспособност на българските ферми”. Икономика и управление на селското стопанство, 66 (1), 3-25.
12. Котева, Н. (2016). Развитие и конкурентоспособност на земеделските стопанства в България в условията на ОСП на ЕС. Авангард Прима, София.
13. Котева Н. и др. (2021). Конкурентоспособност на земеделските стопанства в България и модели за нейното повишаване, ИАИ, София.
- МЗХ (2021): Преброявател на земеделските стопанства в страната, 2020г., МЗХ.
14. Славова, Я. и кол. (2011). Конкурентни възможности на аграрния сектор. ИАИ, С.
15. Alam, S., M. Munizu, A.R. Munir, M. Pono, A.R.O. Kadir, (2020): Development Model of Competitiveness of Chicken Farm SMEs in Sidrap Regency, South Sulawesi, Indonesia. ESPACIOS, Vol. 41 (Issue 10), 23-42.
16. Andrew, D., M. Semanik, M. Torsekar (2018): Framework for Analyzing the Competitiveness of Advanced Technology Manufacturing Firms, Office of Industries Working Paper ID057, September 2018
17. Atristain Suarez, C. (2013): Organizational Performance and Competitiveness: Analysis of Small Firms, Nova science Publisher.
18. Bachev, H. (2010): Management of Farm Contracts and Competitiveness, VDM Verlag Dr. Muller, Germany.
19. Bachev, H. (2011): Needs, Modes and Efficiency of Economic Organizations and Public Interventions in Agriculture, Review of Economics & Finance, vol. 1, 89-103.
20. Bachev H. (2022): Unpacking the Governance Efficiency of Agricultural Farms in Bulgaria, Agricultural Research Updates. Volume 41, P.Gorawala and S. Mandhatri (Editors), Nova Science Publisher, New York, 97-126.
21. Bachev H. (2022): An Approach to Assess the Governance Efficiency of Bulgarian Farms, Economic-Alternatives, 4, 769-787.
22. Bachev H., B. Ivanov, A. Sarov (2020): Unpacking Governance Sustainability of Bulgarian Agriculture, Economic Studies, 6, 106-137.
23. Bachev H., B. Ivanov and A. Sarov (2021): Assessing Governance Aspect of Agrarian Sustainability in Bulgaria, Bulgarian Journal of Agricultural Sciences, 27 (3), 429-440.
24. Bachev H. and M. Tsuji (2001): Structures for organisation of transactions in Bulgarian agriculture, Journal of the Faculty of Agriculture of Kyushu University 46, 123-151.

25. Bachev H. and N. Koteva (2021): Reexamining Competitiveness of Bulgarian Farms, in Miguel Fischer (Editor) Environmental Management: Ecosystems, Competitiveness and Waste Management, Nova Science, New York, 59-90.
26. Bachev H., N. Koteva (2021): The Competitiveness of Agricultural Holdings in Bulgaria, *Economic Thought*, 4, 27-48.
77. Bachev H. (2021). Unpacking competitiveness of agricultural farms in Bulgaria, *Journal of Economics Bibliography*, Volume 8, Issue 1, 56-86.
78. Bachev H. (2022). About the Governance Efficiency of Agricultural Farms. The Case of Bulgaria, *Journal of Applied Economic Sciences*, 1(75), 5-20.
79. Bachev H. (2022). An Approach to Understanding and Assessing the Governance Efficiency of Agricultural Enterprises, *Economic Archive*, No 2, 21-38.
80. Bachev H. (2022). An assessment of the governance efficiency of agricultural farms, *Technology transfer: innovative solutions in Social Sciences and Humanities*, 2022: PROCEEDINGS OF THE 5TH ANNUAL CONFERENCE, 3-8.
81. Bachev H. (2022). Assessment of governance and overall efficiency of Bulgarian farms, *Journal of Economics Bibliography*, Vol 9, No 2, 48-72.
82. Bachev H. (2022). How to Assess the Governance Efficiency of Farming Enterprises?, *IUP Journal of Supply Chain Management*, Vol. 19, No 1, 45-59.
83. Bachev H. (2022). Measuring governance efficiency of agricultural farms, *International Journal of Management and Economics*, Volume 4, Issue 1, 56-69.
84. Bachev H. (2022). Unpacking the Governance Efficiency of Agricultural Farms in Bulgaria, *Agricultural Research Updates*. Volume 41, Prathamesh Gorawala and Srushti Mandhatri (Editors), Nova Science Publisher, New York, 97-126.
85. Bachev H. (2017). Socio-economic and environmental sustainability of Bulgarian farms, *Agricultural and resource economics: international scientific e-journal* 3 (2), 5-21.
86. Bachev H. (2000). Bulgarian Experience in Transformation of Farm Structures, *Farm Management and Rural Planning*, 181-196.
87. Bachev H. (2011). Water governance in Bulgarian agriculture, *Climate Change and its Effects on Water Resources*, 215-224.
88. Bachev H. (2009). Governing of Agro-ecosystem Services. Modes, Efficiency, Perspectives, VDM Verlag.
89. Bachev H. (2017). Sustainability of Bulgarian farming enterprises during European Union common agricultural policy implementation, *Journal of Applied Economic Sciences (JAES)* 12 (48), 422-425.
90. Bachev H. (2002). Study on land supply in Bulgarian farms, *Farm Management and Rural Planning* 3, 189-203.
91. Bachev H. (2014). Environmental management in agriculture, *Икономическа мисъл*, 1, 56-79.
92. Bachev H. (2014). Governing of Agro-Ecosystem Services in Bulgaria, *Research Topics in Agricultural and Applied Economics* 3, 94-129.
93. Bachev H. (2021). Modes of governance for ecosystem services in Bulgarian farms, *Икономически изследвания*, 8, 145-174.
94. Bachev H. (2020). Measuring the New Governance Pillar of Agrarian Sustainability at Farm, Sectoral and National Level in Bulgaria, *Asian Business Research Journal* 5, 28-38.
95. Bachev H. (2021). ASSESSING AND IMPROVING THE GOVERNANCE OF AGROECOSYSTEM SERVICES, *Agricultural Research Updates*. Volume 33, 53-92.

96. Bachev H. (2021). Agro-ecosystem services management of Bulgarian farms, *Bulgarian Journal of Agricultural Science* 27 (2021), 1023-1038.
97. Bachev H. (2020). Diagnosis of the System for Sharing Knowledge, Innovation and Digitalization in Agriculture (AKIS) in Bulgaria, *Journal of Integrated Marketing Communications and Digital Marketing* 1 (1), 1-17.
98. Bachev H. (2011). Efficiency and Sustainability of Economic Organizations in Agri-business, *International Journal of Business Insights and Transformations* 4 (1), 5-22.
99. Bachev H. (2010). Agricultural water management in Bulgaria, Available at SSRN 1662354
101. Bachev H., N. Koteva (2021). Decoding Competitiveness of Agricultural Farms in Bulgaria, editors T. Makharoblidze, Z. Sakhi, *Proceedings, 3d INTERNATIONAL Conference On Innovative Studies of Contemporary Sciences*, 306-318.
102. Bachev H., N. Koteva (2021). Farming Enterprises Competitiveness in Bulgaria, *Journal of Economic Studies and Financial Research*, Volume-2, Issue-1 (January-June, 2021), 13-38.
103. Bachev H., N. Koteva (2021). Holistic assessment of competitiveness of Bulgarian farming enterprises. *Technology Transfer: Innovative Solutions in Social Sciences and Humanities*, 4, 3-8.
104. Bachev H., N.Koteva (2021). The Competitiveness of Agricultural Holdings in Bulgaria, *Economic Thought*, 4, 27-48.
105. Bachev, H., B Ivanov, A Sarov (2020): UNPACKING GOVERNANCE SUSTAINABILITY OF BULGARIAN AGRICULTURE, *Economic Studies* 29 (6).
106. Bachev, H., M Tsuji (2001). Governing of Agrarian Transactions, *Management and Rural Planning II*, Kyushu University, Fukuoka, 185-202.
107. Bachev, H., F. Ito (2014): Implications of Fukushima Nuclear Disaster for Japanese Agri-food Chains, *International Journal of Food and Agricultural Economics* 2 (1), 95-120.
108. Bachev, H., M Kagatsume (2002): Governing of Financial Supply in Bulgarian Farms, *The Natural Resource Economics Review*, 131-150.
109. Bachev, H., M Kagatsume (2008): Risk Governance in Bulgarian Dairy Farming, paper presented at the 12th Congress of the European Association of Agricultural Economists "People, Food and Environments-Global and European Strategies", 26-29 August 2008, Ghent.
110. BACHEV H., S. CHE, S. YANCHEVA (editors) (2018). *Agrarian and Rural Revitalisation Issues in China and Bulgaria*, KSP Books.
27. Benson, G. (2007). Competitiveness of NC Dairy Farms, North Carolina State University, <http://www.ag-econ.ncsu.edu/faculty/benson/DFPPNatComp01.PDF>
28. Chursin, A. & Y. Makarov (eds.). (2015). *Management of Competitiveness: Theory and Practice*. London: Springer.
29. Csaba, J., X. Irz (2015): Competitiveness of Dairy Farms in Northern Europe: A Cross-Country analysis, *Agricultural and Food Science*, 24, 3, 206-218.
119. Csaki, C., C Forgács, D Milczarek, J Wilkin (2008). Regional Outcome: Central and Eastern Europe, Restructuring market relations in food and agriculture of Central and Eastern Europe - Impacts upon small farmers. *Agroinform*, Budapest
30. Dresch, A, D. Collatto, D. Lacerda (2018): Theoretical understanding between competitiveness and productivity: firm level, *Ingeniería y competitividad*, vol.20 no.2 Cali July/Dec. 2018.
31. FAO (2010): *International Competitiveness of 'Typical' Dairy Farms*, FAO.

- 32.Falciola, J., M. Jansen, V. Rollo (2020): Defining firm competitiveness: A multidimensional framework, *World Development* Volume 129, May 2020, 104857
- 33.Giaime, B. & C. Mulligan (2016): Competitiveness of Small Farms and Innovative Food Supply Chains: The Role of Food Hubs in Creating Sustainable Regional and Local Food Systems, *Sustainability*, 8, 616.
- 34.Kleinhanss, W. (2020): Competitiveness of the Main Farming Types in Germany, 20th International Farm Management Congress Vol.1, IFMA.
- 35.Krisciukaitiene, I., R. Melnikiene, A. Galnaityte (2020): Competitiveness of Lithuanian farms and their agriculture production from present to medium - term perspectives, Lithuanian IAE.
- 36.KUSZ D. (2018). FARMS COMPETITIVENESS IN SELECTED COUNTRIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE. *Scientific Papers. Series "Management, Economic Engineering in Agriculture and rural development"*, Vol. 18 ISSUE 3.
- 37.Latruffe, L. (2010). *Competitiveness, Productivity and Efficiency in the Agricultural and Agri-Food Sectors*. OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, No.30, OECD Publishing.
- 38.Latruffe, L. (2013). Competitiveness in the agricultural sector: measures and determinants. *Farm Policy Journal*, 11(3), 9-17.
- 39.Liberati, C., Cardillo, C., & Di Fonzo, A. (2021). Sustainability and competitiveness in farms: An evidence of Lazio region agriculture through FADN data analysis. *Economia Agro-alimentare/Food Economy*, 23(3).
- 40.Lundy, M., M. V. Gottret, W. Cifuentes, C. F. Ostertag, R. Best, D. Peters and Sh.
- 41.Ferris (2010): Increasing the Competitiveness of Market chains for Smallholder producers, CIAT.
- 43.Marques, P. R. et al. (2015): Competitiveness levels in cattle herd farms. *Cienc. Rural*. vol.45, n.3, 480-484.
- 44.Marques, P., J. Barcellos, C. McManus , R. Oaigen , F.Collares , M.Canozzi V. Lampert (2011): Competitiveness of beef farming in Rio Grande do Sul State, Brazil, *Agricultural Systems*, Volume 104, Issue 9, 689-693.
45. Mykhailova, L., N. Stoyanets, A. Mykhailov, T Kharchenko, H. Bachev (2018): Sustainable development of the Ukrainian agrarian sector: perspectives and challenges, *Problems and Perspectives in Management*, 28-39.
- 45.Mmari, D. (2015): Institutional Innovations and Competitiveness Of Smallholders In Tanzania, Thesis to obtain the degree of Doctor from the Erasmus University Rotterdam.
- 46.Ngenoh, E., B. K. Kurgat, H. Bett, S. W. Kebede and W. Bokelmann (2019): Determinants of the competitiveness of smallholder African indigenous vegetable farmers in high-value gro-food chains in Kenya: A multivariate probit regression analysis, *Agricultural and Food Economics*, 7:2-17.
- 47.Nivievskyi, O., Stephan von Cramon-Taubadel (2010): The Determinants of Dairy Farming Competitiveness in Ukraine, Policy Paper Series [AgPP No 23], Institute for Economic Research and Policy Consulting.
- 48.Nowak A. (2016): Regional Differences in the Competitiveness of Farms in Poland, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3, 41, 345-354.
- 49.Nowak A. and A. Krukowski (2019): Competitiveness of farms in new European Union member states, *Agronomy Science*, 2, 73-80.
- 50.Nowak A., M. Róžańska-Boczula (2022): The Competitiveness of Agriculture in EU Member States According to Competitiveness Pyramid Model, *Agriculture*, 12(1) 28
- 51.OECD (2011): *Fostering Productivity and Competitiveness in Agriculture*, OECD.

52. Oktariani, A., A. Daryanto, I. Fahmi (2016): THE COMPETITIVENESS OF DAIRY FARMERS BASED FRESH MILK MARKETING ON AGRO-TOURISM, International Journal of Animal Health and Livestock Production Research, Vol.2, No.1, 18-38.
53. Orłowska, M. (2019): Competitiveness of Polish Organic Farms with Different Economic Size in Light of FADN Data, Annals PAAAE 2019; XXI (2): 217-224.
54. Oktariani, A., A. Daryanto, I. Fahmi (2016): THE COMPETITIVENESS OF DAIRY FARMERS BASED FRESH MILK MARKETING ON AGRO-TOURISM, International Journal of Animal Health and Livestock Production Research, Vol.2, No.1, 18-38.
55. Osmani M., R. Kolaj, P. Borisov, E. Arabska (2021): Competitiveness between figures and metaphors; are farmers' apple producers enough competitive? Bulgarian Journal of Agricultural Science, 27, Supl.1, 31-43.
55. Tanic, S., T. Lonc (2004). Farm Commercialisation and Income Diversification of the Road to EU Accession (Коммерциализация ферм и диверсификация доходів на пути к вступлению в ЕС), FAO.
56. Terziev, D. and H. Bachev (2021). Studying the Resilience of Farming Systems. Economic Theory Point of View. 178th EAAE Seminar. <https://178eaaeseminar.org/wp-content/uploads/2021/05/20.05.2021-Terziev-D.pdf>.
56. Vinichenko I., N. Trusova, S. Kalchenko, O. Pavlenko, S. Vasilev, R. Holovko (2021): Ensuring protection of the competitiveness of farms in the modified macro and micro environment of the multifactor risk, Special Issue: Innovative Development and Economic Growth in the CIS Countries, Vol. 39 No. 6.
57. Wisenthige, K., & C. Guoping, (2016). Firm level competitiveness of small and medium enterprises (SMEs): analytical framework based on pillars of competitiveness model. International Research Journal of Management, IT and Social Sciences, 3(9), 61-67.
58. Westeren, K. I., H. Cader, M. F. Sales, J. O. Similä, J. Staduto (2020): Competitiveness and Knowledge, An International Comparison of Traditional Firms, Routledge.
59. Zięta W., M. Adamski (2018): Competitiveness of the Polish dairy farms at the background of farms from selected European Union countries, Problems of Agricultural Economics, 1(354), 56-78.
60. Zia, B., M. Rafiq, S. Saqib, M. Atiq (2022): Agricultural Market Competitiveness in the Context of Climate Change: A Systematic Review, Sustainability, 14, 3721.